

8. Велич особистості. *YouTube*. 19.05.2015. URL: https://www.youtube.com/watch?v=6qEDBNY01-0&t=453s&ab_channel=%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B0

9. Гетьман Павло Скоропадський між демократами та нацистами. 10 запитань історикю. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KjXBSZoSroE&t=1410s&ab_channel=%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%D0%91%D0%B5%D0%B7%D0%B7%D0%9C%D1%96%D1%84%D1%96%D0%B2

10. Приєднати Крим: досвід Гетьмана Скоропадського. 10 запитань історикю. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Ytqpmrpaec68&t=8s&ab_channel=%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%D0%91%D0%B5%D0%B7%D0%9C%D1%96%D1%84%D1%96%D0%B2

11. Чи зрадив Скоропадський Україну? *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=CdPvNIMOxoM&t=3s&ab_channel=%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%90%D0%BB%D1%84%D1%8C%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2

12. Розсекречена історія. Гетьманат Скоропадського: що пішло не так? *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Itmngpr87Pg&t=3s&ab_channel=%D0%A1%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8

УДК 903'14»637»(4-11)(091)

СОЦІОАРХЕОЛОГІЯ СКОТАРСЬКИХ ПЛЕМЕН БРОНЗОВОГО ВІКУ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВІМП

В. О. Касьян, Р. О. Литвиненко

Анотація. На тлі поглиблення інтересу археологічної науки до соціологічних аспектів архаїчних культур авторка пропонує до уваги статтю, присвячену соціоархеологічному вивченню Бронзового віку півдня Східної Європи на прикладі ямної, катакомбної, бачинської та зрубної археологічних культур. Стаття зосереджена на висвітленні доробку дослідників і має на меті підсумувати найважливіші висновки вчених, які допоможуть наступним поколінням науковців розвивати цю площину археологічних знань.

Ключові слова: Східна Європа, Бронзовий вік, скотарські племена, соціоархеологія, історіографія.

Перші спроби вивчення соціальних аспектів давніх суспільств припадають на кінець XIX століття й були географічно пов'язані з Північною Америкою та Європою. Переломний момент у розумінні археологічного матеріалу стався тоді, коли дослідники стали більшу увагу приділяти не тільки культурному контексту артефактів, а й тим процесам у суспільстві, які призводили до їх створення.

Одним із перших науковців, які зосередилися на соціальних аспектах археології, був Ф. Петрі, який вивчав соціальну структуру давнього Єгипту. Від початку XX століття у науковому середовищі дедалі популярними ставали соціальні археологічні студії: дослідники з великою цікавістю бралися за реконструювання поведінкових моделей традиційних суспільств. Археологи навчилися оцінювати політичну організацію, досліджувати релігійні практики, розробили методики для відстежування статевовікової диференціації тощо. Розвиток соціоархеології XX століття в іноземній історіографії пов'язують з іменем К. Ренфрю, який концентрував увагу на реконструкціях соціальних систем та відносин давніх суспільств. Основні зрушення відбувалися в межах так званої «культурархеології». У середині XX століття цей напрям почав набувати особливого значення і був пов'язаний з появою постпроцесуальної археології [2, с. 437]. Саме тоді внаслідок нищівної критики культурно-історичного підходу до археології з'явилися роботи Л. Бінфорда, Д. Кларка, І. Ходдера, які наголошували на тому, що археологія покликана не лише збирати матеріал, а й відповідати на фундаментальні питання щодо змін, які відбувалися в архаїчних суспільствах.

Метою цієї роботи є аналіз праць авторитетних науковців і вивчення їх поглядів на соціальну структуру, культурні особливості та зміни, з якими доводилося стикатися носіям досліджуваних культур.

Наприкінці XIX – початку XX століття археологічна наука на теренах Східної Європи не поступалася розвитком західній. Одними з перших, хто почав звертати увагу на наявність соціального поділу серед представників традиційних культур, були археологи В. Городцов та Н. Веселовський, які під час вивчення ямних племен побачили можливу залежність між реманентом, положенням небіжчиків та соціальними групами, до яких останні могли належати [4].

Одним із перших, хто досліджував соціальну організацію зрубних племен, був П. Риков [18, с. 6]. На жаль, унаслідок історико-політичних процесів, що спіткали Україну в першій половині XX століття, соціоархеологічний напрям у середовищі українських науковців у цей період не набув розвитку.

За підрахунками дослідників В. Циміданова і С. Іванової, інтерес до соціальних аспектів культур, які географічно локалізувалися на території півдня Східної Європи, поживався у 60-х роках XX століття. С. Іванова пов'язує нову хвилю соціоархеологічних досліджень ямної культури з А. Смирновим, який зазначив, що «обряд є соціальною ознакою і може слугувати критерієм до визначення суспільного статусу людини» [6, с. 23–34].

Соціоархеологічний «бум» в Україні припадає на 80-ті роки XX століття. Від цього періоду значно збільшилася кількість праць, які були пов'язані з накопиченням джерельного матеріалу, його обробкою та інтерпретацією. Почалися спроби реконструкції соціальної структури ямної спільноти. Так, М. Мерперт наголошував на напівкочовому способі життя ямників із патріархальною організацією. В. Генінг внаслідок проведеного аналізу виділив п'ять соціальних груп цієї спільноти [17, с. 189]. М. Ричков запропонував реконструкцію етнічного процесу ямників, а разом із Н. Довженко їм вдалося виокремити три групи поховань, які співвідносилися з соціальними групами індоіранської спільноти [14, с. 282]. Г. Лебедев на основі аналізу археологічного матеріалу виділив категорію «акти ритуалу» в ієрархічному ряді, В. Альокшин виділяв стандартні інвентарні набори для різних статевовікових груп та соціальних верств [4].

Дослідник М. Ричков виділив сукупності ознак у поховальному обряді і дійшов висновку про інтеграції етнічних груп ямного суспільства [14, с. 274–275]. О. Ю. Кузьміна наголосила, що в ямній спільноті ідеологічна диференціація не була підпорядкована майновій [17, с. 188]. В. Циміданов зі С. Івановою доводять, що у ямної спільноти, ймовірно, була відсутня військова знать [5, с. 23–24]. Зі свого боку, з такою позицією не погоджується Ю. Ушкова, яка наголошує на тому, що у ямному суспільстві кожен чоловік був воїном, а тому влада, ймовірно, трималася на військовій силі [17, с. 189].

Наступною культурою, яка виділяється своєю неповторністю, є катакомбна, а точніше, катакомбна культурна область із низкою культур у її складі. Навколо цієї спільноти вже багато десятиліть точаться наукові дискусії щодо її походження, хронології, технологічного рівня тощо. Одними із перших дослідників, які взялися за розробку соціальної інтерпретації культури, були О. Шапошнікова, С. Березанська, А. Нечитайло, які займалися аналізом поховань із наборами виробничих (професійних) інструментів. Згідно з розвідками С. Братченка й О. Шапошнікової, на теренах України присутні пам'ятки чотирьох катакомбних культур: харківсько-воронезької, донецької, дніпро-азовської та інгульської [14, с. 15–33].

Велику роль у розвитку цього напрямку відіграв С. Пустовалов, який за результатами досліджень зробив висновок, що катакомбники мали розгалужену соціальну стратифікацію. Дослідник наголошує на складному характері соціальної структури цього населення через наявність парних поховань із насильно вбитим одним небіжчиком. Доповнюючи думки С. Братченка та О. Смирнова про тенденцію до змішування різнокультурних елементів, С. Пустовалов зазначає, що з плином часу в катакомбній спільноті простежується єдність етнокультурних рис. На основі знайдених В. Нікітіним двоколісних возів у катакомбах, дослідник припускає у них високий рівень розвитку знань. Автором розробляється концепція про станове-кастовий характер інгульського катакомбного суспільства. На основі знайдених Я. Гершковичем, І. Сердюковою, Б. Михайловим малюнків вохрою на дні камери поховання або черепів тварин (як от собаки), С. Пустовалов дійшов висновку щодо особливої ролі поховального обряду [14, с. 20–55]. Розглядаючи предмети металовиробничої справи, він припускає, що за умови концентрації подібної риси в окремих районах «етнічної території» це стає, ймовірно, свідченням територіального розподілу праці [15, с. 19–22]. Дослідник підсумовує, що сьогодні вивчення катакомбного суспільства малює таку картину: це було розвинуте суспільство скотарів, які мали розгалужені крос-культурні зв'язки, протописемність, суспільство знаходилося на шляху до створення держави, мало чітку соціальну ієрархію і було, ймовірно, кастовим, з унаслідкуванням соціального статусу [13; 14].

І. Ковальова, досліджуючи духовну культуру катакомбних племен, зазначає наявність обряду підготовки тіла до захоронення, зокрема поховальні маски або пов'язки на губи чи очі. Цікаву думку щодо цього феномену висловлює й В. Отрощенко, який пояснює цю практику створенням перешкоди для душі передчасно покинути тіло [6, с. 44–46].

Популярними серед дослідників стали сюжети щодо вивчення знакової системи спільноти. Так, В. Даниленко зазначає, що часто вживаний знак «W» на посуді, який, ймовірно, мав давнє коріння, від часів раних хліборобів, і часто уживані зигзаги, шеврони й фестони уособлюють, як вважає і Б. Рибаків, семантику води [14, с. 303]. Цікавими, хоча й необгрунтованими, видаються висновки М. Крадіна щодо наявності сталої державної влади в таких суспільствах. За його висновками, політичний розвиток скотарських племен завжди рухався по колу і призводив до стагнації цих суспільств [14, с. 26]. Значний внесок у дослідження розглядуваної проблеми внесла І. Шарафутдінова, яка, вивчаючи катакомби з орнаментованими кам'яними сокирами-молотками, зазначала, що сокири були атрибутами осіб певного соціального статусу, зокрема шаманів-жерців [14, с. 24].

Іншим показовим утворенням Бронзового віку було культурне коло Бабине. Історія вивчення археологічного феномену Бабине, яке спочатку називали *культурою багатоваликової кераміки (КБК)*, не така тривала, порівняно з історією дослідження ямної, катакомбної чи зрубної культур. Ним активно почали займатися лише з другої половини ХХ століття. Дискусійним питанням із початку було питання виділення пам'яток із багатоваликовою керамікою в окремішню культуру, бо спочатку вважалося, що вони є локальним варіантом катакомбної культури. Саме тому дослідники понад 20 років ретельно вивчали поховальний обряд цього культурного явища, унаслідок чого було зроблено чимало відкриттів про традиції, побут, устрій КБК (С. Березанська, С. Братченко, І. Післарій, І. Ковальова, В. Отрощенко, Р. Литвиненко тощо). Із розвитком вивчення поховань цього культурного феномена у дослідників закономірно зростає інтерес і до духовного складника цього суспільства. Було виявлено, що могильники й поховання є вкрай важливими для вивчення соціоархеологічних проблем.

Одним із перших на феномен розподілення за статтю та віком як один з аспектів соціальної археології у племенах бабинської культури звернув увагу В. Отрощенко [9, с. 157]. Саме він, спираючись на періодизації поховальних пам'яток І. Ковальнової та І. Післарія, а особливо на хронологічну схему О. Дубовської, яка виділила дві групи поховань – групу А і групу Б, що відрізнялися діаметрально протилежним способом захоронення, – припускає, що група А, де трупопокладення було орієнтоване до заходу, стосується чоловічих поховань, а група Б, з орієнтацією до сходу – жіночих, і вони можуть бути протиставлені чоловічій групі. Пізніше ця гіпотеза зазнала розвитку і конкретизації Р. Литвиненком, який зазначив, що виявлена особливість поховального обряду є притаманною лише для раннього періоду дніпро-донської бабинської культури [8, с. 156–172].

Р. Литвиненко розглядає наявність астрагалів у похованнях ДДБК як місцеву традицію, витоки якої необхідно розшукувати в середовищі катакомбних культур Надчорномор'я [3, с. 26–29]. В. Циміданов у своїх працях, присвячених астрагалам із поховань степових культур Східної Європи доби пізньої бронзи та раннього заліза, доходить висновку щодо існування традицій, пов'язаних із цією категорією поховального приданого. По-перше, він вказує на своєрідну надкультурність цього феномену, по-друге, пов'язує факт наявності астрагалів саме з ритуальними діями, а поховання із ними – приналежними до релігійної сфери життя [3, с. 26–29].

На жаль, сьогодні ще не опубліковано узагальнюючих досліджень щодо соціальної структури бабинців, хоча джерельна база є більш ніж придатною для цього, а окремі соціальні сюжети час від часу з'являються в межах різноматичних досліджень. Р. Литвиненко, зазначаючи про категорію покладу «інсигнії влади», пише, що серія знахідок, яка б відповідала владним атрибутам, досить невелика. До них належать булави і сокири-молоти. Примітно, що всі вони належали індивідам чоловічої статі. Однак на тлі кількісно переважаючих поховань дорослих чоловіків виділяються поховання підлітка 14–17 років (Керчик-Гать III 16/5) та хлопчика (Чотири брати II 12/10) – обидва з сокирами-молотками [8, с. 157–187]. У цьому контексті важливим є припущення О. Орловської щодо використання подібних макетів дитьми у контексті ігор, дослідниця акцентує на семантиці полювання або знахарства, гри в шамана. Влучни-

ми видаються і її думки щодо спадковості передачі професійного спрямування, з ремаркою відсутності такої на ранньому етапі існування ДДБК [10, с. 50].

Дослідження зрубної культури триває від початку ХХ століття. Першим, хто звернув увагу на соціальну інтерпретацію зрубних племен, був П. Риков. Він підсумував, що зрубна спільнота відображала в похованнях соціальну стратифікацію, виділивши поховання біднішої групи, що характеризувалися більш простими наборами.

На жаль, 30-ті роки ХХ століття поставили ці розвідки на довгу тридцятирічну паузу. Навіть дослідження поживалися лише у 60-ті – 90-ті роки ХХ століття. Саме в цей час було встановлено, що прийнятий раніше концепт «єдиної зрубної культури» більше не діє, вживаною стала назва «зрубна культурно-історична спільність», у межах якої В. Отрошенко виділив носіїв покровської та бережнівсько-маївської традиції [13, с. 86].

В. Отрошенко є чи не першим дослідником, хто систематизував соціально значущі ознаки для зрубної спільноти. Під час аналізу сабатинівського та білозерського етапів зрубної культури автор виділив три групи поховань, які були характерні для «багатих». До першої групи належать: 1) курганна досипка, наявність більше однієї керамічної посудини, наявність слідів крейди або вохри; 2) велика яма, наявність металевих виробів та сліди ритуалів із вогнем; 3) наявність складної споруди і слідів напутньої їжі та трини [11, с. 86]. Він підсумував, що у період свого розвитку представники зрубної культури мали найбільш однорідне у соціальному плані суспільство. У цей час велика увага приділялася поховальній споруді, символам влади, шкурі тварин, напутній їжі. Для знатних представників соціуму нерідко обирали кремацію [12, с. 162]. Науковець підсумував, що представники зрубної спільноти мали складноструктуроване суспільство, яке складалося з воїнів, жерців, звичайних обчисників та слуг [18, с. 13].

Першу і досі єдину дисертаційну роботу, присвячену соціальному розвитку зрубної спільноти, представив В. Циміданов. Науковець підсумував ті категорії реманенту, які виділяють дослідники цієї культури. З досліджень В. Циміданова бачимо, що зрубною проблематикою займалася велика кількість талановитих вчених, що відобразилося і на кількості відповідної літератури, якої створено немало. С. Берестнев, натякаючи на строкатість соціальної стратифікації, зазначив, що категорії «зруб», «кістки тварин» чи «кенотаф» є актуальними не лише для поховань привілейованих верств населення. У цьому контексті, орієнтуючись на ідею В. Циміданова, важливою вважаємо і думку О. Хохлова, який зазначає, що лише деякі кургани містять «елітні» поховання, інші ж були облаштовані за родовим принципом [18, с. 11]. Е. Шарфутдінова зазначає, що у носіїв покровського типу зрубної культури відбувалася зміна ролі «військових кланів», що відбилосся у практичній відсутності зброї в похованнях [18, с. 19].

У статті «Орнаментация керамики зрубної культури: соціальний та статовіковий аспект» В. Циміданов дійшов висновку, що зрубна кераміка могла покладатися в могильник відповідно до статусу, статі чи віку небіжчика [19, с. 120–130].

Більшість дослідників (В. Отрошенко, І. Ковальова, Ю. Андросов, С. Берестнев, В. Циміданов, Р. Литвиненко, О. Захарова та ін.) доходять висновку, що зрубні племена мали складну соціальну структуру, яка, ймовірно, базувалася на родоплемінних відносинах, тобто на сімейних кланах. За таких умов важливу соціальну позицію мали не тільки вожді, військові, а й служителі культу. Представники зрубної спільноти мали чітке уявлення про потойбічний світ, що дуже добре відобразилося у поховальній практиці.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що українські терени є унікальними в тому сенсі, що вони зберегли сліди масштабних археологічних утворень доби палеометалів. Починаючи від кінця ХІХ – початку ХХ століття в археологів виник інтерес до вивчення культур, які через несприятливі кліматичні, географічні умови, мігрували та облаштовували своє життя в північночорноморських степах. До початку сталінських репресій 30-х років ХХ століття вітчизняна археологія розвивалася, накопичувала матеріал, розробляла методику його інтерпретації, втім зазнала певних втрат через репресії та Другу світову війну. У повоєнний час новобудовна археологія поклала початок новим напрямкам археологічних досліджень, зокрема соціологічним аспектам.

Сучасний стан розробки проблематики варто оцінювати, зосередивши увагу на аспект репрезентації публікацій у мережі Інтернет. На жаль, з огляду на об'єктивні обставини велика

кількість необхідної літератури залишається нецифрованою, а відтак – недоступною в умовах карантину чи воєнного стану. Авторка статті пов'язує з цим негативну тенденцію, яка відображається у різкому зниженні кількості та якості наукових досліджень в обраній нами проблематиці серед молодих учених. Переважна більшість фахових досліджень із соціоархеології Бронзового віку півдня Східної Європи походить від талановитих науковців, які займаються цією проблематикою вже протягом багатьох десятиліть.

Отже, попередні напрацювання науковців дають змогу впевнено говорити, що, незважаючи на фрагментарність, археологічний матеріал скотарських племен Бронзового віку півдня Східної Європи придатний для реконструювання соціального світу цих давніх суспільств, на що вказує велика кількість напрацювань та фахової літератури. Сьогодні найбільш дослідженою в соціоархеологічному плані є ямна культура, за нею зрубна, катакомбна і бабинська відповідно. Подальші соціоархеологічні дослідження допоможуть науковцям глибше зрозуміти процеси, які відбувалися у середовищі досліджуваних скотарських племен пізньопервісної доби.

Abstract. Based on the interest of archaeological science to the sociological aspects of archaic cultures, the authoress brings to attention an article dedicated to the socioarchaeological commemoration of the Bronze of the south of Eastern Europe, using the example of Yamna, Catacomb, Babynе, Zrubna archeological cultures. The article focuses on highlighting the work of researchers and aims to summarize the most important conclusions of scientists, which will help the future generation of scientists to develop this area of archaeological knowledge.

Keywords: Eastern Europe, Bronze Age, pastoral tribes, socioarchaeology, historiography.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Березанская С. С. Культура многоваликовой керамики. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, 1986. С. 5–43.
2. Вейбер А. Погляд на проблеми вивчення гендерної археології крізь призму наукових підходів. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 437–441.
3. Гришук О. М. Астрагали як елемент поховального обряду населення дніпро-донської бабинської культури. *Донецький археологічний збірник*. 2013. № 17. С. 24–34.
4. Иванова С. В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. *Одеса*. 2001. 244 с.
5. Иванова С. В., Цимиданов В. В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культуры-исторической общности. *Археологический альманах*. Донецк. 1993. № 2. С. 23–34.
6. Ковальова И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). *Днепропетровск*. 1980. 88 с.
7. Литвиненко Р. О. Днепр-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Львов: СЧУ, 2006. № 5. С. 157–187.
8. Литвиненко Р. О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 «Археологія» / Ін-т археол. НАНУ. Київ, 2009. 32 с.
9. Литвиненко Р. О. Стагено-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Від неоліту до киммерійців. Львів: Вид-во СЧУ, 2007. № 7. С. 156–172.
10. Орловська О. Ю. Ще раз про астрагали в похованнях бабинської культури (ДДБК). *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету*. Том 2 / ред. кол. І. В. Хаджинов та ін. Вінниця: ДонНУ, 2016. С. 48–52.
11. Отрошенко В. В. К вопросу о социальной структуре срубной культурно-исторической области. *Тезисы докладов конференции «Проблемы истории и археологии древнего населения Украины»*. Киев. 1989. С. 162–163.
12. Отрошенко В. В. О социальном членении погребений срубной культуры Поднепровья. *Проблемы эпохи бронзы юго-восточной Европы*. Донецк. 1979. С. 86–87.
13. Пустовалов С. Ж. Етнічна концепція археологічної культури (ак) та сучасна практика виділення археологічних культур. *Матеріалум*. Випуск 19. Культурологія. 2005. С. 84–88.
14. Пустовалов С. Ж. Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05. Київ, 2015.
15. Пустовалов С. Ж. Проблема археологічних корелятивів соціальних феноменів. *Матеріалум*. Випуск 45. Археологічні студії. С. 19–22.
16. Сорокіна С. А. Деякі сучасні тенденції у реконструкціях соціального устрою суспільства доби бронзи у степовій смузі України. *Наукові записки*. Том 27. Історичні науки. 2004. С. 14–17.
17. Ушкава Ю. В. Соціальна структура ямної спільності: погляди на проблему. *Наукові записки*. Том 20. Спеціальний випуск. 2002. С. 188–190.
18. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества. *Донецк*, 2004. 204 с.
19. Цимиданов В. В. Орнаментація кераміки срубної культури: соціальний і поло-віковий аспект. *Археологический альманах*. № 21. 2010. С. 120–139.